

Η κοινωνία της αγοράς

Ο νέος αντικειμενικός στόχος της νεοφιλελεύθερης αυταπάτης των μεγάλων επιχειρήσεων

Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός γκρέμισε, κάποτε, τα μεταφυσικά τείχη της δεισιδαιμονίας και ανέδειξε τις αξίες του ανθρωπισμού. Θεμελίωσε, ταυτόχρονα, τις ανθρώπινες ελευθερίες, στρέφοντας έτσι το ενδιαφέρον του ανθρώπου προς νέες κατευθύνσεις και οραματισμούς.

Από την αναζήτηση της δικαίωσης στη Βασιλεία των Ουρανών της μετά θάνατον ζωής, ο άνθρωπος έστρεψε το ενδιαφέρον του στην επίγεια αναζήτηση της αυτοπραγμάτωσής του, στη συνειδητοποίηση της μοναδικότητάς του και στην αποκάλυψη του νοήματος της ύπαρξής του. Αν και η μεταφυσική του πίστη συνέχισε να λειτουργεί, φέρνοντάς τον συνεχώς αντιμέτωπο με την προοπτική του θανάτου και τον κίνδυνο απώλειας της επουράνιας δικαίωσής του, ο άνθρωπος, ξεδιαλύνοντας τα σκοτάδια της άγνοιας, αγάπησε τον εαυτό του και έμαθε να ζει με τις αδυναμίες του. Στράφηκε στη διεκδίκηση του επίγειου παράδεισου και δίχως να ξεπερνά τις ανησυχίες του σχετικά με τα

Γράφουν οι

ΓΙΩΡΓΟΣ ΧΑΤΖΗΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

Καθηγητής Οικονομικής Θεωρίας
στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

ΖΗΣΗΣ Δ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Ομότιμος καθηγητής Γενικής Κοινωνιολογίας
του Τμήματος Νομικής ΑΠΘ

επέκεινα, επικέντρωσε το ενδιαφέρον του στην απόλαυση της ζωής και στην επίγεια ευτυχία, μέσα από την κατοχή υλικών αγαθών (Rene Passet, 1987).

Με τη βιομηχανική επανάσταση, η ανθρωπότητα έμπαινε ακάθεκτη στο δεύτερο, νέο τότε, κύμα του πολιτισμού της (Alvin Toffler, 1982, Γ. Χατζηκωνσταντίνου, 1998). Είχε προηγηθεί το πρώτο κύμα του πολιτισμού της Αγροτικής Εποχής και ο άνθρωπος αντιμετώπιζε πλέον σοβαρά και συνειδητοποιούσε τις νέες κινητήριες δυνάμεις της εξέλιξης του πολιτισμού του.

Με τη βιομηχανική επανάσταση, το εμπόρευμα και το χρήμα αναδεικνύονταν, παράλληλα με την ενέρ-

γεια και τις νέες μορφές της, σε βασικά ελατήρια των εξελίξεων. Το δεύτερο κύμα του πολιτισμού θα καθόριζε τις εξελίξεις στο πλαίσιο μιας σύντομης σχετικά περιόδου μεγάλων επιστημονικών και τεχνολογικών κατακτήσεων και ανάπτυξης των αγορών, του εμπορίου και των βιομηχανικών μεταλλαγών (Rene Passet, 1987).

Εν μέσω επιτυχιών και συγκρούσεων, αποτυχιών και απρόσμενων γεγονότων, αναζητήσεων και ανησυχιών, οι κοινωνίες βίωναν την περιπέτεια του δεύτερου κύματος του πολιτισμού, που, πέραν των κινητήριων δυνάμεών του, διαπνεόταν από αξίες και αρχές, παραδοχές, προσλήψεις και αντιλήψεις, χαρακτηριστικές και ιδιαίτερες.

Οι μηχανιστικές αντιλήψεις και η αιτιοκρατία, η βεβαιότητα και η προσδιοριστία, η αυτορρύθμιση και η αντιστρεψιμότητα, τέλος η πίστη στην πολυπόθητη Γενική Ισορροπία, έννοιες εκπορευόμενες από την κυρίαρχη ακόμη κοπερνίκεια και νευτώνεια λογική, έβαλαν τη σφραγίδα τους στη σκέψη καθώς και στην προσπάθεια ερμηνείας των εξελίξεων (Γ. Χατζηκωνσταντίνου, 1998).

Μεταπολεμικά, παρά το διπολισμό στους συσχετισμούς της δύναμης και τον ψυχρό πόλεμο που ο ίδιος εξέθρεψε, επικρατούσε στον κόσμο μια αίσθηση σταθερότητας. Η ανθρωπότητα λησμονούσε, ως συνήθως, τη ρευστότητα του κόσμου της, το γεγονός δηλαδή ότι τίποτα δεν μένει σταθερό και ότι τα πάντα

μεταβάλλονται με το πέρασμα του χρόνου.

Αναμφίβολα, οι αξίες του Διαφωτισμού επηρέασαν έντονα την πορεία των εξελίξεων, καθώς είχαν συμβάλει τα μέγιστα στην απελευθέρωση του ανθρώπου, ανοίγοντας έτσι το δρόμο για νέες κατακτήσεις της ανθρώπινης διάνοιας. Φτάσαμε, έτσι, στην εποχή του Αϊνστάιν, της θεωρίας της σχετικότητας, της θεωρίας των πιθανοτήτων, της αποκάλυψης του μικρόκοσμου της ύλης, του τυχαίου και της απροσδιοριστίας, της κβαντομηχανικής και της θεωρίας της απροσδιοριστίας του Χάιζενμπεργκ, της πληροφορίας και της πληροφορικής, της αποκρυπτογράφησης του ανθρώπινου γονιδιώματος, των επικοινωνιακών κατακτήσεων και της ακάθεκτης διείσδυσης του ανθρώπου στα μυστικά του σύμπαντος (Rene Passet, 1984), με αποτέλεσμα να αναδυθεί ένα νέο κύμα πολιτισμού, το Τρίτο Κύμα Πολιτισμού του μηνύματος και της πληροφορίας, του αβέβαιου και του πολύπλοκου (Henri Atlan, 1979, Edgar Morin 1982, Rene Passet 1983).

Ο κόσμος ανέμενε, επιτέλους, το νέο millennium, τη χιλιετία της κοινωνίας του ελεύθερου χρόνου, της απαλλαγής από τη λογική του κέρδους και του χρήματος, της δικαιοτερης κατανομής του πλούτου, της πνευματικής και ψυχικής ανάτασης, της ουσιαστικής ελευθερίας και του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, την οποία, κάποτε, ο Διαφωτισμός είχε αναδείξει σε πρωταρχική

αξία και η οποία υποβαθμίστηκε με άγριο τρόπο, στο όνομα της εξυπηρέτησης οικονομικών και εξουσιαστικών συμφερόντων.

Η κατάρρευση του διπολισμού με την πτώση του Τείχους του Βερολίνου (1989-1990), η επικράτηση ενός αμφιλεγόμενου αγγλοσαξονικού πραγματισμού, η κυριαρχία του αμερικανικού προτύπου ανάπτυξης και κατανώλωσης, ο άκρατος ατομικισμός και το τεράστιο σε μέγεθος και διασυνδέσεις οργανωμένο πολυεθνικό κεφάλαιο ανέδειξαν με συστηματικό τρόπο την νεοφιλελεύθερης έμπνευσης οικονομία της αγοράς, την οποία και ανακήρυξαν σε μονόδρομο της οικονομικής ανάπτυξης. Γνωστές θεωρίες του παρελθόντος, έντεχνα επικαιροποιημένες, παρουσιάζονται ως «επαναστατικές», διεκδικώντας νεωτεριστικό χαρακτήρα. Στόχος αυτής της δήθεν νεωτερίζουσας οικονομικής σκέψης ήταν και είναι σε τελευταία ανάλυση η υπεράσπιση εξουσιαστικών δομών και συμφερόντων, αξιών και στόχων που δεν έχουν καμιά σχέση με τα οράματα που ευαγγελίστηκαν οι θεωρητικοί του Τρίτου Κύματος του Πολιτισμού.

Η ανάδυση των θετικών επιδράσεων του Τρίτου Κύματος Πολιτισμού, με τις απεριόριστες τεχνολογικές και επικοινωνιακές δυνατότητες, παρεμποδίστηκε και παρεμποδίζεται συνεχώς στο όνομα της περιώδυμης νεοφιλελεύθερης «παγκοσμιοποίησης», που επιβλήθηκε εκ των άνω και ενάντια στα συμφέροντα

των λαών.

Στις αρχές του αιώνα μας, γίναμε μάρτυρες των επιλογών και κατ' επέκταση των πραγματικών προθέσεων του πολυεθνικού κεφαλαίου. Οι επιλογές αυτές λειτούργησαν άκρως ομοιοστατικά, ενάντια δηλαδή στις εξελίξεις, επιχειρώντας έτσι να στηρίξουν δομές περασμένες και ισχυρά συμφέροντα, τα οποία και διαφεντεύουν τον παγκόσμιο κοινωνικό πλούτο, χρησιμοποιώντας ως μεταφορικό μάντα υλοποίησής τους την ωμή βία. Η όλη οργάνωση της κοινωνίας υπακούει στη λογική της ξέφρενης τεχνολογικής επανάστασης που επιβάλλει τους δικούς της ρυθμούς, χωρίς να λαμβάνει υπόψη της δεξιότητες και γνώσεις του ανθρώπου της καθημερινότητας, ο οποίος και σιωπά, ενώ η σιωπή του πανούργα ερμηνεύεται από τους κυρίαρχους του παιχνιδιού ως συναίνεση.

Μη μπορώντας να αγνοήσουν τις ήδη υφιστάμενες επιπτώσεις των θεωριών τους, οι θιασώτες της νεοφιλελεύθερης οικονομίας της αγοράς, εμφανιζόμενοι ως ανανεωτές, προωθούν και επιμένουν σε μονοδρομικού χαρακτήρα έννοιες όπως η ανταγωνιστικότητα, το καινοτόμο προϊόν, η ευελιξία, η απασχολησιμότητα κ.λπ., έννοιες κάθετα αντίθετες με τη λογική και τα συμφέροντα των ανθρώπων της εργασίας στις κοινωνίες της πληροφορίας. Αντί να αποκαλύψουν στους ανθρώπους την αλήθεια, τους παραπλανούν, επικαλούμενοι το δήθεν επιχείρημα ότι οι κοινωνίες μας διάγουν μια δύσκολη

μεταβατική περίοδο, προκειμένου να αποκρύψουν τις άκρως αρνητικές επιπτώσεις των θεωριών τους στις εργασιακές σχέσεις και στις συνθήκες διαβίωσης των ανθρώπων της εργασίας.

Συνθήματα όπως «παράγετε περισσότερο», «να είστε ευέλικτοι και ανταγωνιστικοί», «γίνετε λάτρεις του κέρδους», «η αγορά γνωρίζει καλύτερα, εμπιστευθείτε τη ζωή και τις τύχες σας στους άορατους μηχανισμούς της» και άλλα παρόμοια είναι οι γνωστές παραινήσεις των νεοφιλελεύθερων μάγων της οικονομίας, στην προσπάθειά τους να επιστρέψουν την ανθρωπότητα στο μέλλον του... 19ου αιώνα (G. Hadjiconstantinou-G. Dourakis, 2006).

Συσσώρευση ατομικού πλούτου, κερδοφορία και καταναλωτισμός, ομογενοποίηση και ομοιομορφοποίηση των καταναλωτικών προτύπων, ευελιξία στην αγορά εργασίας κ.λπ. αποτελούν σήμερα βασικές αρχές του οικονομικού και κοινωνικού συστήματος, προβάλλοντας έναν τρόπο ζωής που επιβραβεύει κοινωνικά όχι το ποιος είσαι αλλά το τι έχεις. Έτσι, η οικονομική επιτυχία, το χρήμα και η πλούσια σε υλικά αγαθά ζωή αποτελούν τους κατεξοχήν παράγοντες αυτοπροσδιορισμού, κοινωνικής καταξίωσης και υπαρξιακής επιβεβαίωσης του ατόμου (Dany-Robert Dufour, 2001).

Απόρροια αυτών των αντιλήψεων είναι και η συχνά παρατηρούμενη βάρβαρη πολιτισμικά συμπεριφορά ενός μέρους των νεόπλουτων, η

διάχυτη σε όλα τα κοινωνικά στρώματα διαφθορά και η πρωτόγνωρη και εξαιρετικά επικίνδυνη αδιαφορία των πολιτών για τα κοινά. Την τελευταία, μάλιστα, αδυνατούν να καλύψουν οι ανούσιες εκκλήσεις για εθελοντισμό και οι συνεχείς αναφορές στην κενή περιεχομένου κοινωνία των πολιτών, οι οποίοι μόνον κατ' όνομα είναι πολίτες, καθώς έχουν παύσει προ πολλού να ασκούν ως κυβερνώμενοι κυριαρχία, για να μετεξελιχθούν στην εποχή μας σε αντικείμενο στρατηγικών και πρακτικών διακυβέρνησης. Δυστυχώς, η ανθρωπότητα, αντί της χειραφέτησης, παραμένει δέσμια των επιλογών της νέας τάξης πραγμάτων, ανίκανη να ξεπεράσει τις αγκυλώσεις του παρελθόντος και να αντιπαλέψει αποφασιστικά και με σθένος τα συμφέροντα των επιστημονικά οργανωμένων πολυεθνικών συγκροτημάτων στο όνομα της απελευθέρωσής της.

Το κυρίαρχο τεχνικοοικονομικό σύστημα καλλιεργεί με εύσημο και μελετημένο τρόπο μια άκρως ατομοκεντρική και επιθετική προσέγγιση των πραγμάτων, αναφερόμενο συνεχώς και κατά κόρον στην αύξηση της παραγωγικότητας και της ανταγωνιστικότητας των οικονομιών, θεωρώντας βασικό μοχλό ανάπτυξης την ελεύθερη αγορά και αναγορεύοντας σε υπέρτατη κοινωνική αξία τη συσσώρευση ατομικού πλούτου και την κατοχή υλικών αγαθών. Θέτοντας το ατομικό συμφέρον πάνω από το κοινωνικό, καταστρατηγεί

κάθε έννοια αλληλεγγύης και συλλογικότητας, παραπέμποντας το αίτημα της δίκαιης κατανομής του κοινωνικού πλούτου στις ελληνικές καλένδες... Καθώς η πληθυντική οικονομία θυσιάζεται στο βωμό ενός άκρως ατομιστικού ανταγωνισμού, εκλείπει ολοένα και περισσότερο κάθε προοπτική πραγμάτωσης του ανθρώπου μέσα από τις σχέσεις του με τους άλλους.

Η εφαρμογή του νεοφιλελεύθερου μοντέλου οικονομικής ανάπτυξης συνοδεύεται από ριζικές αλλαγές τόσο στο επίπεδο της απασχόλησης όσο και στο επίπεδο της κοινωνικής πολιτικής. Έτσι, αυξάνονται καθημερινά οι στρατιές των ανέργων, των πολλαπλά απασχολομένων και των απασχολήσιμων, όπως ευφυώς αποκαλούνται οι σημερινοί απόκληροι της παραγωγικής διαδικασίας, ενώ αποδυναμώνεται ολοένα και περισσότερο το καθεστώς της βιομηχανικής διαπραγμάτευσης, καθώς η πρωτοβουλία σε ό,τι αφορά τη διαμόρφωση των εργασιακών σχέσεων και των συνθηκών εργασίας περνάει πλέον από τα συνδικάτα στις οργανώσεις των εργοδοτών, εξέλιξη που προοιωνίζεται την πλήρη αμφισβήτηση του συνδικαλιστικού κινήματος (Jean Ziegler, 2004, Ζήσης Δ. Παπαδημητρίου, 1996). Στόχος, η βελτίωση της παραγωγικότητας της εργασίας, χωρίς βέβαια την παραμικρή βελτίωση των αποδοχών των εργαζομένων, η επιμήκυνση του χρόνου εργασίας και η πειθάρχηση της εργατικής δύναμης

στο όνομα της αύξησης του ποσοστού κέρδους των επιχειρήσεων.

Η αποδόμηση τους κράτους πρόνοιας και η εξειδίκευση της κοινωνικής πολιτικής συνδέονται άμεσα με τα προγράμματα των διαρθρωτικών αλλαγών που εφαρμόζονται σήμερα σε όλες τις αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες της Δύσης. Η σταδιακή αποδόμηση του κοινωνικού κράτους σχετίζεται με τη στρατηγική της επιλεκτικής χρήσης της εργατικής δύναμης, στο βαθμό που το κεφάλαιο, κυρίως λόγω των τεχνολογικών εξελίξεων, δεν χρειάζεται πλέον το σύνολο της εργατικής δύναμης, καθότι η εγκατάλειψη του κείσσιανής σύλληψης προτύπου της πλήρους απασχόλησης καθιστά ασύμφορη τη συμμετοχή του κράτους στην παραγωγή του συνόλου της εργατικής δύναμης (Ζήσης Δ. Παπαδημητρίου, 1996).

Σε ό,τι αφορά τη στρατηγική των επιχειρήσεων, η επίκληση του ανταγωνισμού, ως αιτία των αλλαγών που συντελούνται σε βάρος των εργαζομένων στο χώρο των εργασιακών σχέσεων, αγγίζει πλέον τα όρια της υποκρισίας. Εν μέσω εξαγορών και συγχωνεύσεων, αυξήσεων των μετοχικών κεφαλαίων, χρηματιστηριακών αλχημειών και προκλητικών καρτέλ που εκτινάζουν τις τιμές των εμπορευμάτων στα ύψη, οι επιχειρηματίες, υπό το κράτος της συνεχούς αναφοράς στην «ελεύθερη και ανταγωνιστική» αγορά, παραβιάζουν βάνουσα τους κανόνες λειτουργίας της οικονομικής ζωής και

διαστρεβλώνουν με προκλητικό τρόπο την αλήθεια, πάντα βέβαια προς όφελός τους. Το ίδιο το κράτος έχει ήδη προ πολλού παύσει να φροντίζει για τους απαραίτητους ελέγχους, χωρίς τους οποίους η ελευθερία της αγοράς καταλύεται, ενώ κυριαρχούν τα ολιγοπώλια και τα καρτέλ, με αποτέλεσμα η αγορά ως σύστημα οικονομικής οργάνωσης να εκτρέπεται του σκοπού της.

Δεν αποτελεί, άραγε, αντιστροφή το γεγονός ότι το κράτος δεν παρεμβαίνει σήμερα στη διαμόρφωση των τιμών, τη στιγμή που η λειτουργία ενός υποτυπώδους αν όχι ικανοποιητικού ανταγωνισμού δεν έχει διασφαλιστεί; Ακόμη και με τη λογική των υποστηρικτών του νεοφιλελεύθερου αναχρονισμού, που αρέσκονται, καθώς φαίνεται, στην εθελουφλία, το σχήμα δεν είναι πρωθυστερο; Και τούτο γιατί πρώτα εξασφαλίζεται η λειτουργία του ανταγωνισμού, έτσι που να ανταποκρίνεται στα συμφέροντα των καταναλωτών από τη μια και στον περιορισμό της εκμετάλλευσης και της δημιουργίας υπερκερδών από τις επιχειρήσεις, και στη συνέχεια μόνον αίρονται ο έλεγχος και η παρέμβαση στη διαμόρφωση των τιμών (G. Hadjiconstantinou/G. Dourakis, 2006). Το ζήτημα επί του προκειμένου είναι ιδιαίτερα σοβαρό, η δε παρατηρούμενη αντιστροφή επιβεβαιώνει απλώς τις υποκριτικές διαθέσεις εκείνων που αντιστρατεύονται την ανάδυση του πραγματικά καινούργιου, μη διστάζοντας να φαλκιδεύσουν ακόμη και αυτή τη λογική

του παλαιού. Το θέμα καθίσταται, βέβαια, ακόμη πιο πολύπλοκο και δυσεπίλυτο, όταν, γενικευόμενο, συνδυαστεί με τη «θρησκευτική» πίστη των υπέρμαχων της νεοφιλελεύθερης αγοράς, ότι το νεοσυντηρητικό τους όραμα διαθέτει ριζοσπαστικό και επαναστατικό χαρακτήρα, όντας ικανό, αν το υιοθετήσει κανείς, να αποφέρει θαυμάσια οικονομικά και κοινωνικά αποτελέσματα. Η επικίνδυνη αυτή συντηρούμενη και αυτοσυντηρούμενη νεοφιλελεύθερη δοξασία καθίσταται βαθύτατα αντιδραστική, όταν, συνεπικουρούμενη συστηματικά από εκατοντάδες «δεξαμενές γνώσεις», που έχουν δημιουργηθεί αποκλειστικά γι' αυτό τον σκοπό, υιοθετεί και την «περίφημη άποψη της κ. Margaret Thatcher ότι δεν υπάρχει κοινωνία και ότι το μόνο το οποίο μετράει είναι το άτομο και η οικογένειά του» (Keith Dixon, 2000). Να, λοιπόν, γιατί η κοινωνική αλληλεγγύη στην εποχή μας τείνει σιγά σιγά να εκλείψει, ενώ αυξάνονται αλματωδώς τα αλλοτριωμένα, κοινωνικά αποκλεισμένα και ψυχικά άρρωστα άτομα.

Εν όψει αυτών των εξελίξεων και καθώς η ανθρωπότητα διέρχεται μια νέα φάση κοινωνικής ρευστότητας, με την πολιτική αποδυναμωμένη, σε σύγχυση και περιορισμένη αποκλειστικά και μόνον στη διακυβέρνηση, τα υλικά αγαθά αναδεικνύονται σε βασική και σταθερή κοινωνική αξία, εύκολα κατανοητή αλλά και ευπρόσδεκτη, η οποία και παρέχει ως εκ τούτου την αίσθηση μιας ασφάλειας. Η αίσθηση αυτής

της ασφάλειας είναι ωστόσο πλασματική, γι' αυτό και τίθεται το ερώτημα, τι κρύβεται πίσω από την πολιτική της πειθούς που το καλλιεργεί, το συντηρεί και παλεύει να το καθιερώσει ως στάση ζωής;

Στην εποχή μας, το άτομο, καθώς διακατέχεται από ανασφάλειες, ένα αίσθημα γενικευμένο λόγω των νεοταξικών εξελίξεων (συγκέντρωση του πλούτου και πόλωση μεταξύ εχόντων και μη εχόντων, εμφάνιση νεόπτωχων στις αναπτυσσόμενες βιομηχανικές κοινωνίες κ.λπ.) και του τρόπου που λειτουργούν σήμερα τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, καθίσταται εύκολο θήραμα στη βουλιμία των παθιασμένων υποστηρικτών της νεοφιλελεύθερης αντίδρασης. Έτσι, βρίσκει καταφύγιο στις απεγνωσμένες προσπάθειες απόκτησης και κατοχής υλικών αγαθών, αμφιβόλου συχνά αξίας, προκειμένου να στηριχθεί ψυχικά και να ανακτήσει τη χαμένη ασφάλειά του, υποκαθιστώντας τις απαξιωμένες αναφορές του σε διαχρονικές και αναγνωρισμένες αρχές και αξίες που κάποτε τον γέμιζαν, προσδίδοντας το νόημα στη ζωή του.

Οι αγοραίες μορφές συνειδήσεων, που επιμελώς λαξεύονται χάρη στην εξυπηρέτηση του νεοσυντηρητικού «οράματος», είναι απόλυτα συμβατές με τις επιδιώξεις των μεγάλων επιχειρήσεων, πολυεθνικών και μη, οι οποίες, άλλωστε, στηρίζουν το όλο νεοφιλελεύθερο εγχείρημα και διαθέτουν πακτωλό χρημάτων για την υλοποίησή του. Οι σύγ-

χρονοι αυτοί επιχειρηματικοί κολοσσοί, λειτουργώντας στο πλαίσιο ενός άκρως αποτελεσματικού παραγωγικού κυκλώματος, το οποίο και χρησιμοποιεί στο έπακρο και με συστηματικό τρόπο τις τεχνολογικές εξελίξεις, παράγουν πληθώρα αγαθών, χρησιμοποιώντας την ποιοτική διαφοροποίηση και τη μείωση του χρόνου ζωής των προϊόντων ως μεταφορικό μάντα ανταγωνισμού και εξασφάλισης υπερκέρδους. Ακόμη, διαμορφώνουν τη ζήτηση κατά το δοκούν, με επιστημονικές μεθόδους προώθησης των προϊόντων, προκαλώντας στους ανθρώπους αισθήματα ανάγκης και έλλειψης με τη βοήθεια πολιτικών πειθούς και στρατηγικών πωλήσεων. Έχοντας αναγάγει το μάρκετινγκ σε πεμπτουσία του ανταγωνισμού, διαθέτουν υπέρογκα ποσά, προκειμένου να πείσουν το αγοραστικό κοινό να προτιμήσει τα προϊόντα τους αλλά και να ανεχθεί την κατεστημένη τάξη πραγμάτων, χρεώνοντάς του τις δαπάνες της διαφήμισης των προϊόντων και της χειραγώγησής του. Μετακυλίου, έτσι, στην κοινωνία το «κόστος της πληροφόρησης», όπως συνηθίζουν να το αποκαλούν, ξέροντας πολύ καλά ότι ρίχνουν στάχτη στα μάτια των ανθρώπων (Henri Laborit, 1974, Γ. Χατζηκωνσταντίνου, 2001).

Δεν πρόκειται, βέβαια, για πληροφόρηση του αγοραστικού κοινού, αλλά για στρατηγικές πειθούς. Προπαγανδίζουν τα προϊόντα που επιθυμούν να πωλήσουν, στοχεύοντας στην ευαισθητοποίηση πτυχών της

ανθρώπινης συμπεριφοράς και ιδιομορφιών της ανθρώπινης ιδιοσυγκρασίας που δεν έχουν ουσιαστικά καμιά σχέση με αυτές καθαυτές τις ανάγκες που τα προϊόντα αυτά υποτίθεται ότι ικανοποιούν. Προκαλούν την αίσθηση της έλλειψης εκεί που δεν υφίσταται, καλλιεργούν το μύθο του prestige, της κοινωνικής αναγνώρισης και καταξίωσης, το ξόανο του μοντερνισμού, την ικανοποίηση μέσω της υπερβολής και γενικά την αίσθηση μιας, κατά τα άλλα, φαντασιακής, χιμαιρικής όσο και εικονικής ευημερίας.

Οι διαφημίσεις τους καθώς και τα πληκτικά και συχνά ηλίθια video-clips που χρησιμοποιούν αλλοιώνουν και παραμορφώνουν την πραγματικότητα στην προσπάθειά τους να την ωραιοποιήσουν. Προσφέρουν μια επίπλαστη εικόνα του πραγματικού κόσμου, δημιουργώντας έτσι μια λανθασμένη και έντονα παραπλανητική αντίληψη ανάπτυξης και ευημερίας.

Η αντίληψη αυτή ανταποκρίνεται προφανώς στους πόθους, στις πεποιθήσεις και στις φαντασιώσεις ορισμένων. Διατηρεί, ωστόσο, όλα τα στοιχεία μιας εικονικότητας που κάθε άλλο παρά συνάδει με την πραγματικότητα. Είναι φανερό πως οι περίφημες διαφημίσεις, εξαιρετικά δαπανηρές, το κόστος των οποίων, όπως ήδη αναφέραμε, επιβαρύνει τελικά τον καταναλωτή των προϊόντων, διακόπτουν συχνά και αυτά ακόμη τα δελτία ειδήσεων, τα οποία, με τη σειρά τους, κάθε άλλο

παρά πληροφορούν τους τηλεθεατές, αφού έχουν μετατραπεί προ πολλού σε αρένες συχνά ανούσιων πολιτικών αντιπαραθέσεων. Στόχος σε τελευταία ανάλυση των διαφημίσεων είναι να διεγείρουν την περιέργεια, να προκαλέσουν την καταναλωτική διάθεση του κοινού, να δημιουργήσουν τεχνητά την αίσθηση της ανάγκης, συμβάλλοντας έτσι στην εμφάνιση ενεργού ζήτησης, προκειμένου να εξασφαλιστεί η απορρόφηση του προϊόντος ή της υπηρεσίας (Frederic Beigbeder, 2000, J. Dove, 1975). Στη συνέχεια, αφού η επιζητούμενη βεβαιότητα διαμορφωθεί, αφού το αίσθημα μιας ανάγκης έχει καλλιεργηθεί, αφού οι «κυρίαρχοι» καταναλωτές πεισθούν για τη χρησιμότητα των συγκεκριμένων προϊόντων, προκειμένου να ικανοποιήσουν την ανάγκη που ξαφνικά τους προέκυψε, οι επιχειρήσεις θα «κληθούν» να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις του αγοραστικού κοινού, τις οποίες οι ίδιες προκάλεσαν.

Οι άνθρωποι από τη μεριά τους όχι μόνον δεν αντιδρούν στην καταναλωτική χειραγώγησή τους, αλλά και εθίζονται στην αναμονή της νέας σεζόν. Περιμένουν στωικά αλλά και λαίμαργα το νέο καινοτόμο προϊόν, πιστεύοντας πως αποκτώντας το θα αυτοπροσδιοριστούν, θα αυτοπραγματωθούν και θα επιβεβαιωθούν κοινωνικά. Συναινούν, με άλλα λόγια, σε μια ιδιόζουσα μορφή αλλοτρίωσης της κοινωνικής τους συνείδησης. Έρμαια του καταναλωτισμού και των συμβολικών μορφών βίας

(μόδα, πρότυπα ομορφιάς, διασκέδασης, άθλησης κ.λπ.), οι άνθρωποι δέχονται χωρίς αντίσταση ότι αυτός ο τρόπος οργάνωσης της οικονομικής και κοινωνικής ζωής, με επίκεντρο την επιχείρηση και τα κέρδη της, θα οδηγήσει κάποτε και στην εξάλειψη των υψηλών ποσοστών ανεργίας και στη βελτίωση του βιοτικού τους επιπέδου.

Ανοίγει ο δρόμος και επικρατεί έτσι η νοοτροπία του «έχειν», η οποία, δίκην πολιορκητικού κριού, γκρεμίζει τους υφιστάμενους διαχωρισμούς, ενοποιώντας την οικονομική και κοινωνική σφαίρα. Έτσι, οι διάδρομοι που οδηγούν από τη νεοφιλελεύθερη οικονομία της αγοράς στην κοινωνία της αγοράς του επιδιωκόμενου να επιβληθεί αναχρονιστικού παγκοσμιοποιητικού «οράματος» διευρύνονται με συστηματικό τρόπο ολοένα και περισσότερο.

Συνεκτικός ιστός της κοινωνίας δεν πρέπει, ως φαίνεται, να είναι ο άνθρωπος και οι κοινωνικοί δεσμοί. Η ευτυχία δεν πρέπει να αναζητάται στη σφαίρα της ηθικής, των ανθρώπινων σχέσεων, των εθίμων, του πολιτισμού και γενικά των πνευματικών κατακτήσεων (Rene Passet, 1987). Η ευτυχία, λοιπόν, και το νόημα της ύπαρξης, σύμφωνα με τις επιταγές των νεοφιλελεύθερων μάγων της οικονομίας, θα πρέπει να αναζητάται στην άκριτη προμήθεια και κατανάλωση των εκάστοτε προϊόντων που σωρηδόν ρίχνουν στην αγορά. Αγγίζει τα όρια του ιεραποστολικού πάθους η πίστη των

σύγχρονων δήθεν «πεφωτισμένων» γκουρού στα λόγια της κ. Thatcher: «Δεν υπάρχει αυτό που ονομάζουμε κοινωνία»!

Απροετοίμαστο και απροστάτευτο το άτομο, μπροστά στην επιδρομή των πολυεθνικών συγκροτημάτων που ισοπεδώνουν στο όνομα της αγοράς και του υπερκέρδους κάθε έννοια διαφορετικότητας, επιβάλλοντας την πλήρη ομογενοποίηση των προτύπων κατανάλωσης, κοινωνικής συμπεριφοράς και διαβίωσης, ανασφαλές και ανήσυχο εν όψει της απειλής της ανεργίας, της κοινωνικής ρευστότητας, της έκπτωσης των αξιών και της γενικευμένης αστάθειας των κοινωνικών πραγμάτων, γαντζώνεται κυριολεκτικά στη λογική της αγοράς και της κατανάλωσης προϊόντων που του προσφέρουν οι επιχειρήσεις με δελεαστικό τρόπο ως σανίδα σωτηρίας, ως μοναδική διέξοδο προς την ευτυχία.

Η οικονομική και πολιτική εξουσία προβάλλει πανούργα την υπεροχή της ανάγκης για ασφάλεια έναντι αυτής της ελευθερίας, με τρόπο ώστε το φοβισμένο άτομο, ανήμπορο να αντισταθεί, να υποβαθμίζει τις ίδιες του τις επιθυμίες και διεκδικήσεις, η ικανοποίηση των οποίων συνιστά εξ αντικειμένου απειλή για τα συμφέροντα και τις επιδιώξεις του κεφαλαίου.

Για να εθιστεί το άτομο στα νέα οικονομικά, κοινωνικά, πολιτικά και πολιτιστικά δεδομένα, οι επιχειρήσεις ντοπάρουν κυριολεκτικά τη διάθεσή του για κατανάλωση, προτεί-

νοντάς του, ταυτόχρονα, μια ευρύτατη γκάμα τραπεζικών και χρηματοοικονομικών «προϊόντων» (στεγαστικά και καταναλωτικά δάνεια, εφοροδάνεια, πιστωτικές κάρτες κ.λπ.), προκειμένου να αποκτήσει την απαραίτητη ρευστότητα σε χρήμα που απαιτεί η αγορά, υποθηκεύοντας έτσι το μέλλον του. Η γνωστή υπερχρέωση των νοικοκυριών στο τραπεζικό σύστημα έρχεται να συμπληρώσει το δίχτυ των εξαρτήσεων και να καθυποτάξει το άτομο στην πολιτική απραξία. Άθυρμα που σύρεται και φέρεται από τις εξελίξεις, το άτομο καθίσταται έντεχνα υπαίτιο και υπεύθυνο για τη δυστυχία του. Αναπτύσσει ενοχές που του προκαλούν απαισιοδοξία, παθητικότητα, κατάθλιψη και αποστροφή για κάθε συλλογικής μορφής κοινωνική δράση (Pierre Bourdieu, 1999).

Ο χώρος μέσα στον οποίο σφουρηλατείται η αλλοτριωμένη συνείδηση των μαζών είναι η περιώνυμη παγκοσμιοποίηση των οικονομικών και πολιτικών δομών που προωθούν τα πολυεθνικά συγκροτήματα στο όνομα του κέρδους, συρρικνώνοντας συγχρόνως τις οικονομικές δυνατότητες των εργαζομένων, μέσω της άνισης κατανομής του εισοδήματος που συνειδητά επιβάλλουν με την τακτική της ευελιξίας στην αγορά εργασίας (Μαρία Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, 2007).

Ο αναχρονιστικός εκσυγχρονισμός της οικονομίας και της κοινωνίας της αγοράς εμφανίζεται στα περιώνυμα «τζιόρναλς» ως θέσφα-

το, ως μονόδρομος οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης. Στόχος, η παλινόρθωση του πρώιμου καπιταλισμού, χωρίς κανόνες στη διαμόρφωση των εργασιακών σχέσεων, η πλήρης κατάργηση, ει δυνατόν, της βιομηχανικής διαπραγματεύσης και συγκεκριμένα του καθεστώτος των συλλογικών συμβάσεων, πάνω στο οποίο στηρίχθηκε, ως γνωστόν, το μεταπολεμικό πρότυπο οικονομικής ανάπτυξης στις βιομηχανικές κοινωνίες της Δύσης. Με τη βοήθεια εργαλείων όπως το μάνατζμεντ και τεχνικών χειραγώγησης όπως η έρευνα αγοράς, το μάρκετινγκ και η εμπορική διαφήμιση, προωθείται στο όνομα ενός οιονεί εξορθολογισμού η άλωση της κοινωνίας, η οποία και καταγράφεται στη συνείδηση των ίδιων των ανθρώπων ως αδιαμφισβήτητο τετελεσμένο γεγονός (Pierre Bourdieu, 1999).

Η κοινωνία του ελεύθερου χρόνου και της πληροφορίας, της δίκαιης κατανομής του πλούτου και της δικαιοσύνης με ισοτιμία, που ευαγγελίστηκε το Τρίτο Κύμα Πολιτισμού, φαίνεται πως αποτελεί κίνδυνο για τα κατεστημένα συμφέροντα, τα οποία και απαντούν με στρατηγικές συντηρητικής παλινόρθωσης, όπως στη δεκαετία του '30 στη Γερμανία, την εποχή της Thatcher στη Μεγάλη Βρετανία, του Reagan στις ΗΠΑ και γιατί όχι του Sarkozy τελευταία στη Γαλλία, που παρουσίαζαν και επιμένουν να παρουσιάζουν τις παλινρθώσεις αυτές του συντηρητισμού ως «επαναστάσεις».

Στο όνομα της αύξησης και της εξασφάλισης των κερδών τους, οι μεγάλες επιχειρήσεις, πολυεθνικές και μη, επιστρατεύουν κάθε μέσο. Για να εξυπηρετηθεί ο στόχος αυτός και για να αμβλύνουν κάπως τις κοινωνικές ανησυχίες, επιστρατεύεται μια ευρύτατη γκάμα έωλων επιχειρημάτων, ένα είδος εργαλειακού λόγου επιφορτισμένου με την ανάδειξη της δήθεν κοινωνικής διάστασης της επιχειρηματικής δράσης, κυρίως των πολυεθνικών κολοσσών. Αναγορεύεται σε αντικείμενο λατρείας η προσφορά και συνακόλουθα η κοινωνική σημασία των επιχειρήσεων, καθώς, όπως ισχυρίζονται, είναι αυτές που φροντίζουν για τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας, για την εξασφάλιση των εισοδημάτων των εργαζόμενων κ.λπ., λες και πρόκειται για ευαγή φιλανθρωπικά ιδρύματα.

Ο ευαίσθητος κοινωνικός λόγος, ο ανέξοδος συναισθηματισμός («είμαστε όλοι μια οικογένεια»), που ανέδειξαν σε εργασιακή θρησκεία πρώτοι οι Ιάπωνες επιχειρηματίες, και η επίκληση του κοινού συμφέροντος επιστρατεύονται, προκειμένου να δικαιολογήσουν και να νομιμοποιήσουν στη συνείδηση των ανθρώπων τον τρόπο λειτουργίας τους στο σύγχρονο κόσμο, να υποβαθμίσουν το ρόλο του κράτους, των κοινωνικών ελέγχων και της πολιτικής, αποβλέποντας στην πλήρη επικράτηση και την ανενόχλητη κυριαρχία της τεχνοδομής τους (Pierre Bourdieu, 1999).

Ο μάνατζερ, ο «καινοτόμος» διαχειριστής του «ανθρώπινου κεφα-

λαίου» (!), το εξειδικευμένο στέλεχος, ο τεχνοκράτης, ο «σοβαρός» χρηματοοικονομικός παράγων, ο αφοσιωμένος στις εξαγορές και στις συγχωνεύσεις ή στις ιδιωτικοποιήσεις χρηματιστής, ο ειδικός σύμβουλος επιχειρήσεων με τις εξειδικευμένες χρηματοοικονομικές σπουδές, ο ακοίμητος διαχειριστής των μετοχών των επιχειρήσεων είναι οι stars του συστήματος, οι οποίοι και προβάλλονται ως υποδείγματα τρόπου ζωής και επιτυχίας.

Η επίκληση της «ελεύθερης αγοράς», ο βαθμός ελευθερίας της οποίας ουδέποτε προσδιορίζεται επακριβώς, αποτελεί συστηματική και αναπόφευκτη συνιστώσα του κυρίαρχου πανούργου και εργαλειακού λόγου (Γ. Χατζηκωνσταντίνου). Έντεχνα υποβαθμίζεται ή και αποσιωπάται το γεγονός ότι η συνεχής αποδυνάμωση του κράτους και των κοινωνικών ελέγχων που συνεπάγεται η νεοφιλελεύθερη οικονομική σκέψη, οδηγεί σε τελευταία ανάλυση στην υπονόμευση κάθε έννοιας ουσιαστικής ελευθερίας. Ακόμη, οι μεγάλες επιχειρήσεις επενδύουν τα προϊόντα και τις υπηρεσίες τους με συμβολικές αξίες που προκαλούν συνειρμούς, οι οποίοι, με τη σειρά τους, συνδέουν στη συνείδηση των ανθρώπων την κατοχή ή την κατανάλωση αυτών των προϊόντων με την ικανοποίηση βαθύτερων επιθυμιών και αναγκών του ατόμου.

Καθώς τα σύμβολα αυτά επιβάλλονται με τον καιρό, απλοποιούν τα πράγματα, φαλκιδεύουν τον αντα-

γωνισμό, οδηγούν σε προκλητικές αυξήσεις των τιμών των προϊόντων και καλλιεργούν ένα αρρωστημένο κλίμα φαντασιώσεων που υπονομεύει κάθε έννοια ορθολογικής οικονομικής συμπεριφοράς (Maurice Godelier, 1969). Η συμβολική επένδυση (επένδυση δηλαδή στο σήμα, στο διακριτικό της φέρμας κ.λπ.) των προϊόντων ενισχύει τη θέση των επιχειρήσεων στην κοινωνία και την πολιτική. Μικρές διαφοροποιήσεις στα προϊόντα συνδυασμένες με ανάλογη συμβολική επένδυση, τούτέστιν προπαγάνδισή του σήματος και της εταιρείας, επιτρέπουν την αποφυγή πρόσθετων παραγωγικών επενδύσεων και συχνά την ανάπτυξη νέων προϊόντων. Παράλληλα, η μείωση της διάρκειας ζωής των προϊόντων συμβάλλει τα μέγιστα στην αναζωογόνηση της αγοράς και του ανταγωνισμού. Μα άλλα λόγια, οι πολυεθνικές επιχειρήσεις προωθούν ολοένα και πιο πολύ την εμπορευματοποίηση των κοινωνικών αναγκών, των αισθημάτων και των επιθυμιών των ανθρώπων, ισχυροποιώντας έτσι τη θέση τους πολιτικά και κοινωνικά, καθώς με τον τρόπο αυτό αποκτούν πρόσβαση στις διαδικασίες πολιτικής και κοινωνικής ενσωμάτωσης του πολίτη, διαμορφώνουν συστηματικά αγοραία κοινωνικά πρότυπα συμπεριφοράς, επηρεάζοντας τελικά και αυτές τις πολιτικές επιλογές των ανθρώπων.

Τέλος, καθώς η πολιτική κυριαρχείται σε σημαντικό βαθμό από τα οικονομικά συμφέροντα και δεδομέ-

νου του τρόπου λειτουργίας των ΜΜΕ που επηρεάζουν έντονα, μέσα από στημένες δημοσκοπήσεις και σφυγμομετρήσεις, το πολιτικό βάρομετρο, τα μεγάλα οικονομικά συγκροτήματα εκβιάζουν με μεταστροφή της κοινής γνώμης, παγιδεύοντας έτσι τις πολιτικές εξελίξεις και την κατά τα άλλα ανεπηρέαστη λαϊκή θέληση. Ο αντιπροσωπευτικός θεσμός του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος φαλκιδεύεται με τη σειρά του, μετατρέπόμενος από εργαλείο άσκησης λαϊκής εξουσίας, σε εργαλείο εξυπηρέτησης ιδιοτελών οικονομικών συμφερόντων. Επιβεβαιώνεται για ακόμη μια φορά περίτρανα η διαπίστωση του μεγάλου στοχαστή Καρλ Πολάνυι, ότι ο καπιταλισμός (ιδιαίτερα στη σημερινή του παγκοσμιοποιημένη μορφή) αποτελεί «ιστορική ανωμαλία», στο βαθμό που, σε αντίθεση με προηγούμενες ιστορικές φάσεις εξέλιξης της ανθρωπότητας, όπου οι οικονομικές διαδικασίες ήταν οργανικά δεμένες με τις κοινωνικές σχέσεις, οι κοινωνικές σχέσεις σήμερα ορίζονται με βάση τις οικονομικές σχέσεις (Καρλ Πολάνυι, 2001).

Θέλουμε να πιστεύουμε πως όλοι εκείνοι που είναι αισιόδοξοι σε ό,τι αφορά τις προοπτικές του πολιτισμού που θέτει στο επίκεντρο των εξελίξεων τον άνθρωπο και την αξιοπρέπειά του, θα συνεχίσουν να επιμένουν στις θέσεις τους, διαδραματίζοντας έτσι το ρόλο της «μαμής» στην εμφάνιση του νέου. Θα συνεχίσουν να αντιστέκονται στην

εγκαθίδρυση μιας κοινωνίας της αγοράς. Θα εξακολουθήσουν να αγωνίζονται για την παγκοσμιότητα ενάντια στη νεοφιλελεύθερη «παγκοσμιοποίηση», ακόμη κι αν τους αποκαλούν ρομαντικούς, ουτοπιστές, γραφικούς Δον Κιχώτες ή ακόμα και «θυμωμένους». Αν η ουτοπία του σήμερα θα μετατραπεί σε κοινωνική πραγματικότητα του αύριο, αυτό μπορεί να συντελεστεί, αν το θελήσουμε εμείς οι άνθρωποι. Άλλωστε ο κόσμος εξακολουθεί να είναι ιδιαίτερα ασταθής σε πείσμα των επιδοξων σταθεροποιητών του, πράγμα που υποδηλώνει πως μέσα από την κρίση μπορεί να προκύψει το νέο. Το όραμα ενός καλύτερου μέλλοντος, δεν βρίσκεται, βέβαια, στο μυαλό των νεοφιλελεύθερων αυταπατάμενων παγκοσμιοποιητών της αγοράς και της υπερχρηματιστηριοποίησης της οικονομίας (Ζήσης Δ. Παπαδημητρίου, 2002). κρύβεται στη βαθιά επιθυμία του σημερινού ανθρώπου να ξαναβρεί το χαμένο του εαυτό, αν βέβαια του το επιτρέψουν οι ανοχές του πλανήτη μας που το μέλλον του διακυβεύεται σήμερα, όσο ποτέ άλλοτε, από τις υπερφίαλες και αλαζονικές αντιλήψεις των μονοδρομικών προσεγγίσεων των δήθεν «πεφωτισμένων» του νεοφιλελευθερισμού.

Βιβλιογραφικές παραπομπές

1. Passet, René, *Οικονομία και Περιβάλλον. Μια βιοοικονομική προσέγγιση*, εκδ. Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2007, σελ. 53-64.
2. Toffler, Alvin, *Το τρίτο κύμα*, εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1982.
3. Χατζηκωνσταντίνου, Γιώργος, *Στα δεσμά του μυθοποιημένου οικονομικού παραδείγματος*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σελ. 25-44.
4. Passet, René, *ό.π.*, σελ. 40-44.
5. Χατζηκωνσταντίνου, Γιώργος, *ό.π.*, σελ. 29-34.
6. Hadjiconstantinou, Georges, "L' incertain et la Thermodynamique du desequilibre en économie", *Revue Vie et Sciences Économiques*, No 118, Paris 1998.
7. Χατζηκωνσταντίνου, Γιώργος, *ό.π.*, σελ. 25-44.
8. Passet, René, "Les Motations de l' économique-La paradigme de l' om certain", *The Geneva Papers on Risk and Insurance* 9, No 33 (1984), σελ. 370-379.
9. Atlan, Henri, *Entre le crystal et la fumé*, Ed. Seuil, Paris 1979.
10. Morin, Edgar, *Science avec conscience*, ed. Fayard, Paris 1983, σελ. 87-118.
11. Passet, René, "Réductionismes et complexité", *Reflects et perspectives de la vie économique*, No 2/3 (1985).
12. Χατζηκωνσταντίνου, Γιώργος, *Ενάντια στην πανουργία του Λόγου*, εκδ. Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2007, σελ. 15-18, 121-138, 187-192 και 301-326.
13. Hadjiconstantinou, Georges/ Georges Dourakis, "Le caractere anachronique et non-liberal des la modernization neolibérale", Article présenté au Congrès International C.E.D.I.M.E.S., Iniversité de Targoviste, Roumanie, Novembre 2006.
14. Dufour, Dany-Robert, «Η κρίση στην εκπαίδευση», *Le Monde Diplomatique*, ελληνική έκδοση, Κυριακάτικη *Ελευθεροτυπία*, 10/2/2002, σελ. 30.
15. Papadimitriou, Zissis, "From Fordist Full Employment to Post Fordist Selective Use of Labor Power: The Degradation"

- tion of the Welfare State and Trade Unions”, The Keizai Gaku, *Annual Report of the Economic Society*, Tohoku University, Nos. 189-190, March 1993, Vol. 54, Nos. 3-4, σελ. 97-106.
16. Ziegler, Jean, Η ιδιωτικοποίηση του κόσμου και οι νέοι κοσμοκράτορες, εκδ. Σύγχρονοι Ορίζοντες, Αθήνα 2004, σελ. 98-106
17. Χατζηκωνσταντίνου, Γιώργος, «Παράδοξες αντιστροφές και βραχυχρόνιες αυταπάτες», Ανακοίνωση στο 10ο Συνέδριο Επιστήμης και Τέχνης που πραγματοποιήθηκε από 1-3/10/04 στην Ερμούπολη της Σύρου, δημοσιεύτηκε επίσης στο *Ενάντια στην πανουργία του λόγου*, ό.π., σελ. 241-250.
18. Hadjiconstantinou, Georges./Georges Dourakis, ό.π.
19. Dixon, Keith, *Οι ευαγγελιστές της αγοράς*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2000, σελ. 59-128, 125 και 131.
20. Χατζηκωνσταντίνου, Γιώργος, «Οικονομική πληροφόρηση και προπαγανδιστική διαφήμιση», στο *Αναζητώντας και Διαπιστώνοντας*, εκδ. Παπάζογλου, Κομοτηνή 2001, σελ. 59-72.
21. Laborit, Henri, *La nouvelle grille*, éd. Robert Laffort S.A. (Folio essays), Paris 1974, σελ. 191-254.
22. Beigbeder, Frederic, 99F, ed. Bernard Grasset, Paris 2000, σελ. 15-22.
23. Doyere, Jacques, *Le compat des consommateurs*, ed. C.E.R.F., Paris 1975, σελ. 77.
24. Passet, René, *Οικονομία και Περιβάλλον*, ό.π., σελ. 17.
25. Bourdieu, Pierre, *Νόστιμον ήμαρ*, εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου, Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1999, σελ. 152 κ.ε.
26. Νεγρεπόντη-Δεληβάνη, Μαρία, *Μεταρρυθμίσεις. Το Ολοκαύτωμα των Εργαζόμενων*, Εκδ. Οίκος Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 2007.
27. Bourdieu, Pierre, ό.π., σελ. 111.
28. Στο ίδιο.
29. Στο ίδιο, σελ. 107-110, 116-119.
30. Χατζηκωνσταντίνου, Γιώργος, *Ενάντια στην πανουργία του λόγου*, σελ. 15-18.
31. Godelier, Maurice, *Rationalité et Irrationalité en économie*, Tome I, Ed. PCM/Petrte Collection, Maspero, Paris 1969, σελ. 32-65.
32. Πολάνυι, Καρλ, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, εκδ. Νησίδες, Αθήνα 2001, σελ. 37-129.
33. Παπαδημητρίου, Ζήσης, «Η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας. Αποτελέσματα και προοπτικές», στο: του ίδιου, *Μεταμοντέρνα Αδιέξοδα*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 40-46.

Η Πολιτική Οικονομία της Παγκοσμιοποίησης

Κ. ΛΑΠΑΒΙΤΣΑΣ - Γ. ΜΠΑΣΚΟΖΟΣ

Κυκλοφορεί από τις Εκδόσεις ΠΑΠΑΖΗΣΗ